

Agnieszka Bartoszewicz*

OBRAZ KARTOGRAFICZNY SZADKU W XIX W.

Szadek – obok kilku największych miast województwa sieradzkiego (Sieradza, Wielunia, Krzepic, Warty i Piotrkowa) – można znaleźć niemal na wszystkich mapach, pokazujących ziemie dawnej Rzeczypospolitej¹. Jest to dowodem znaczącej roli administracyjnej i społeczno-gospodarczej odgrywanej przez to miasto w okresie staropolskim, podobnym świadectwem jest pokaźna spuścizna archiwalna, przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie i Archiwum Państwowym w Łodzi². Pozwala to na prowadzenie bardzo różnorodnych badań nad dziejami Szadku i jego mieszkańców, jednak układ przestrzenny miasta – zarówno jego genezę, jak i poszczególne etapy rozwoju – możemy badać dopiero na podstawie źródeł kartograficznych, powstałych w XIX w., przede wszystkim kilku rękopiśmiennych planów ogólnych, przechowywanych w AGAD oraz Archiwach Państwowych w Łodzi i Poznaniu³.

Najstarszy z tych planów prezentuje nam obraz Szadku z okresu okupacji pruskiej, pod którą miasto znalazło się w wyniku drugiego rozbioru Polski. W 1793 r. powstała prowincja Prus Południowych składająca się z dwóch departamentów: poznańskiego i piotrkowskiego, a Szadek został siedzibą jednego z 27 powiatów⁴. Władze pruskie podjęły działania o charakterze inwentaryzacyjnym, zmierzające do uporządkowania kwestii własnościowych i finansowych w miastach. W ich rezultacie powstały plany sytuacyjno-regulacyjne

* Agnieszka Bartoszewicz, dr hab., Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego.

¹ *Polonia. Atlas map z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2005, passim.

² *Miasta polskie. Dokumentacja Archiwalna*, Warszawa–Łódź 1981, s. 242.

³ *Plany miast polskich w archiwach państwowych*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kierunkiem A. Tomczaka, Warszawa 1996, s. 344.

⁴ Po trzecim rozbiorze został przeprowadzony również nowy podział administracyjny prowincji Prus Południowych, które od tej pory składały się z 3 departamentów: poznańskiego, kaliskiego i warszawskiego. J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 21, 65, 129–130, 214.

m. in. Płocka, Łowicza, Gostynina, Dobrzynia, Lipna, Rypina⁵. Do tej grupy należy też *Plan von der gehaltenen speciellen Vermessung der königlichen immediat Stadt Szadek*, sporządzony w 1808 r. przez konduktora pruskiego Weicherta na podstawie pomiarów dokonanych w latach 1805–1806⁶. Jest to imponujące dzieło kartograficzne: wielobarwny rękopis, wykonany na karcie papierowej podklejonej na płótnie, o wymiarach 118x145 cm, o orientacji północnej. Plan ten, sporządzony w skali około 1:5000, przedstawia sytuację Szadku i jego gruntów: granice ze starostwem Szadek, wsią *Kobile*, dobrami Rzepiszew, Tarnówka, Przatowska Wola i Przatów. Plan prezentuje nam stan miasta z przełomu XVIII i XIX w., pozwalając na odtworzenie stanu zagospodarowania przestrzeni miejskiej i przedmiejskiej, w czym bardzo przydatna jest legenda objaśniająca *znaki i kolory*, za pomocą której zaznaczono: pastwiska, role, łąki, pola, ogrody, bory, lasy, sieć hydrograficzną, *chałupy*, obory i stodoły. Na szczególną uwagę zasługuje przedstawienie rynku ze stojącym pośrodku budynkiem⁷, trzema studniami oraz obiektem, który oznaczono symbolem krzyża i opisano jako *św. Wawrzyniec*⁸. Plan uwzględnia także inne miejsca tworzące przestrzeń sakralną miasta: kościół parafialny pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP i św. Jakuba⁹, kaplicę szpitalną¹⁰, kościół św. Idziego¹¹, kilka krzyży przydrożnych. Plan nie podaje nazw ulic, zaznaczono jednak, dokąd prowadzą drogi będące ich przedłużeniem, stanowiące element przestrzeni przedmiejskiej Szadku. Tworzyły ją poza tym pola uprawne, które zostały opisane nazwami (Podgajne, Zagumne, Długie, Krótkie), bory i lasy, urządzenia gospodarcze (wiatraki, młyny, cegielnia i karczma). Autor planu wykazał się szczególną skrupulatnością przy rysowaniu granic, zaznaczając nie tylko kopce, ale nawet dęby rosnące wzdłuż, budzącej spory, granicy z Przatowem.

⁵ H. Bartoszewicz, *Królestwo Polskie, cz. 2: Prace regulacyjne w miastach (1815–1830)*, „Geodeta” 2007 r., nr 2, s. 54.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zbiór Kartograficzny (dalej: Zb. Kart.), sygn. 486–19.

⁷ Według przekazów pisanych ratusz, wzmiankowany w źródłach od 1435 r., został zniszczony w XVII w. (T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Łódź–Szadek 1995, s. 42), jednak plany miasta z pierwszej połowy XIX w. pokazują budynek stojący po środku szadkowskiego rynku.

⁸ Wezwanie św. Wawrzyńca nosił powstały w połowie XIX w. cmentarz tzw. choleryczny; tamże, s. 59–60. Figura w rynku może być śladem wcześniejszego kultu tego świętego.

⁹ Konsekrowany w 1335 r.; tamże, s. 54.

¹⁰ Pod wezwaniem Trójcy Św., Bożego Ciała, św. Hipolita i Towarzyszy oraz św. Leonarda, ufundowanej w 1540 r., P. Szkutnik, *Źródła do dziejów Szadku, znajdujące się w archiwach kościelnych*, „Biuletyn Szadkowski” 2005, t. 5, *passim*.

¹¹ Kościół ten znajdował się w Starym Szadku i pierwotnie pełnił funkcję siedziby parafii, T. Marszał, *Szadek...*, s. 58.

W celach inwentaryzacyjno-porządkowych powstał również następny chronologicznie plan: *Mappa pomiarowa territorium miasta powiatowego Szadek*¹², ilustrujący kolejny etap XIX-wiecznych dziejów miasta i zarazem podejmowanych prób poprawy jego stanu (fot. 1). W 1815 r., po Kongresie Wiedeńskim, Szadek znalazł się w granicach Królestwa Polskiego, stając się siedzibą powiatu, który wraz z powiatem sieradzkim tworzył obwód sieradzki, wchodzący w skład województwa kaliskiego¹³. Władze Królestwa Polskiego podjęły działania zmierzające do uporządkowania i odbudowy miast dotkniętych w dwóch pierwszych dekadach XIX w. przez najróżniejsze klęski elementarne¹⁴. W 1820 r. utworzono Komisję Miast, podlegającą Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, mającą nadzorować prace pomiarowe i kartograficzne. Wydane w 1820 i 1823 r. przez urzędników Komisji Miast instrukcje przewidywały opracowanie dwóch map dla każdego z ośrodków miejskich Królestwa. Pierwsza z nich miała przedstawiać w skali 1:1500 obszar zabudowy, z zaznaczeniem działek, budynków, ulic i placów, druga – grunty miejskie (ogrody, pola, pastwiska) w skali 1:5000. Każdy z tych obiektów powinien być sporządzony w trzech egzemplarzach. Zalecenia z 1823 r. nie zawsze były realizowane, często powstawał tylko jeden plan, niemniej jednak do 1836 r. udało się sporządzić mapy pomiarowe dla około 200 miast Królestwa Polskiego¹⁵.

Szadek należy do nielicznej grupy miast, w których skrupulatnie zrealizowano zalecenia Komisji Miast. *Mappa pomiarowa...*, sporządzona w 1824 r. przez mierniczego przysięgłego i patentowanego Wilhelma Bergemanna¹⁶, całkowicie odpowiada wymogom instrukcji z 1823 r. Została sporządzona w skali 1:1533 na karcie papierowej o wymiarach 118,8x99 cm w orientacji północno-wschodniej. Na planie zaznaczono zabudowania miejskie i należące do folwarku rządowego Szadek, sieć hydrograficzną, drogową i uliczną (z podaniem nazw ulic), ogrody, łąki, wiatraki i *młyn wodny*. Legenda pozwala na rozróżnienie zabudowy drewnianej i murowanej, a także odnotowanie rodzajów własności: rządowej, duchownej, kasy miejskiej i żydowskiej. Ta ostatnia jest świadectwem obecności w mieście Żydów, którym zezwolono się tu osiedlać w 1822 r.¹⁷ Śladem zmian w zagospodarowaniu przestrzennym miasta są także zaznaczone na planie obiekty wojskowe: stajnie i ujeżdżalnia¹⁸ oraz place, na których stały budynki rozebrane z rozkazu *komisarza fabrycznego*. Egzemplarz

¹² AGAD, Zb. Kart., sygn. 184–3.

¹³ T. Marszał, *Szadek...*, s. 32.

¹⁴ Szadek został zniszczony przez dwa poważne pożary w latach 1809 i 1819; tamże, s. 32.

¹⁵ Duża część tych kartografików spłonęła w 1944 r. wraz z warszawskim Archiwum Skarbowym; H. Bartoszewicz, *Królestwo...*, s. 55–56.

¹⁶ W katalogu *Plany...*, kilkakrotnie podano błędnie nazwisko Bergmann (s. 344).

¹⁷ T. Marszał, *Szadek...*, s. 33.

¹⁸ Garnizon wojskowy ulokowano w Szadku w okresie okupacji pruskiej, załoga wojskowa stacjonowała tu także w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, tamże, 32.

planu Bergemanna, przechowywany w AGAD, służył do prowadzenia dalszych prac kartograficzno-geodezyjnych, o czym świadczą naniesione projekty regulacji istniejących ulic i wytyczenia nowych. Przewidywano m. in. wyprostowanie ulicy Wilamowskiej, przedłużenie ulicy Warszawskiej oraz wytyczenie rynku i nowych ulic we wschodniej części miasta, gdzie miała powstać osada fabryczna¹⁹. Było to związane z podjętymi w latach dwudziestych XIX w. działaniami rządu Królestwa Polskiego, zmierzającymi do rozbudowy przemysłu, głównie włókienniczego. Szadek należał, obok m. in. Zgierza i Gąbina, do grupy miast, w których miały powstać osady rzemieślnicze, ośrodki wyrobu tkanin wełnianych²⁰. W Szadku próba realizacji tych planów przyniosła powstanie Nowego Miasta, a właściwie regulację (wyprostowanie) ulic wschodniej części dawnego miasta lokacyjnego, na zamknięciu których wytyczono rynek, mający stanowić centrum nowej dzielnicy²¹.

Ambitnych planów rozwoju przemysłu wełnianego w Królestwie Polskim nie udało się zrealizować, przede wszystkim w związku ze zniesieniem po upadku powstania listopadowego korzystnej taryfy celnej, która przysługiwała polskiemu eksportowi sukna do Rosji w czasach rządów ministra Ksawerego Druckiego-Lubeckiego. Tkacze z Szadku, Zgierza czy Aleksandrowa przenieśli się do ośrodków znajdujących się w granicach Cesarstwa lub bliżej, do Łodzi, gdzie skoncentrowała się produkcja wyrobów bawełnianych²².

O skutkach próby założenia w Szadku osady fabrycznej informuje rękopiśmienna redukcja *Mappy pomiarowej*, sporządzona po 1837 r.²³ *Plan Miasta Powiatowego Szadek w obwodzie Sieradzkim w guberni Kaliskiej z pomiaru jeometry Wilhelma Bergemann z roku 1824*, odróżnia od oryginału skala (1:5000), wymiary (57,5x45 cm) oraz zaznaczenie zmian w układzie przestrzennym miasta, które nastąpiły w ciągu kilkunastu lat: ulica Wilamowska na wschodnim odcinku występuje w dwóch wersjach starej i nowej, zgodnej z projektem regulacji, ulica Warszawska została przedłużona (fot. 2). Widoczne są również nowo wytyczone ulice: Ogrodowa, Wodna i Fabryczna oraz Nowy Rynek.

W 1826 r. Wilhelm Bergemann sporządził, zgodnie z zaleceniami instrukcji wydanej przez Komisję Miast, drugą mapę, tym razem okolic Szadku, przedstawiającą grunty miejskie: *Mappa pomiarowa realności do miasta Szadek należących*²⁴ jest rękopisem wielobarwnym, sporządzonym na karcie papierowej o wymiarach 112,7x160,2 cm w skali 1:5000, orientacji północno-zachodniej.

¹⁹ Zachowane na planie adnotacje świadczą, że prace te były prowadzone w latach 1826–1829.

²⁰ Ponadto powstało wówczas sześć nowych miast – ośrodków przemysłu włókienniczego, H. Bartoszewicz, *Królestwo...*, s. 57.

²¹ T. Marszał, *Szadek...*, s. 43–44.

²² S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1987, s. 122–123.

²³ AGAD, Zb. Kart., sygn. 323–26.

²⁴ AGAD, Zb. Kart., sygn. 195–20.

Na planie zaznaczono granice posiadłości miejskich, wyróżniono grunty orne, ogrody, łąki, lasy, ponadto: wiatrak, cegielnię i cmentarz katolicki. Natomiast samo miasto i jego zabudowa zostały zupełnie pominięte²⁵.

Wilhelm Bergemann, autor również innych kartografików miast ówczesnego województwa kaliskiego²⁶, wykonał także plany szczegółowe Szadku. Jest autorem zachowanego w dwóch egzemplarzach planu *gruntów Włoka Wójtowska zwanych w obrębie miasta Szadku położonych*²⁷, sporządzonego w 1842 r. Oba egzemplarze powstały w skali 1:5000, wykonano je wielobarwną techniką rękopiśmienną, przy zastosowaniu orientacji południowo-wschodniej. Na każdym umieszczono rejestr pomiarowy. Plan przedstawia sporny teren – wąski pasek gruntu położony wzdłuż drogi prowadzącej do Łęczycy. Zaznaczone zostały również rogatki miejskie.

Z kolei *Mappa pomiarowa realności...* W. Bergemanna z 1826 r. posłużyła jako podstawa do sporządzenia mapy lasów należących do Szadku, w skali zredukowanej do 1:20000, opracowanej w 1863 r. przez Michała Jana Wolskiego, geometrę przysięgłego klasy drugiej, zatrudnionego przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych²⁸. Na karcie papierowej o wymiarach 50,9x42,3 cm wielobarwną techniką rękopiśmienną przedstawiono lasy i grunty orne położone na obszarze graniczącym ze wsiami Kobyla, Wola Krokocka, Tarnówka i Rzepiszew, samo miasto zaznaczono natomiast jedynie uproszczonym rysunkiem rynku i odchodzących od niego ulic.

Lasy, należące do Szadku, zostały ukazane także na kilku innych kartografikach, przechowywanych w AGAD. *Mapę sytuacyjną leśnictwa narodowego Szadek w województwie kaliskiem, obwodzie sieradzkim*²⁹ wykonano w 1818 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną na karcie papierowej o wymiarach 105,3x96,5 cm. Autor, nieznany z imienia i nazwiska, przedstawił lasy znajdujące się w sąsiedztwie Szadku, Warty i Sieradza, które zaznaczono jedynie schematycznymi rysunkami.

Natomiast Szadek i okolice (od Pratkowa na zachód do Przatowa na wschód oraz od Choszczewa na północ i do Suchoczasów na południe) przedstawia rękopiśmienna mapa, zatytułowana *Część leśnictwa Szadek i ekonomii Męka*, nieznanego autora, sporządzona w skali 1:20000 i zachowana w dwóch egzemplarzach³⁰, różniących się jednak pewnymi szczegółami. M. in. na planie o sygnaturze 358–52 znajduje się kilka błędów w nazwach miejscowości, przede

²⁵ Drugi egzemplarz tej mapy znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu; *Plany...*, s. 344.

²⁶ Jest autorem m. in. planu Pajęczna, dwóch planów Piotrkowa oraz map związanych z lokacją Zduńskiej Woli; tamże, *passim*.

²⁷ AGAD, Zb. Kart., sygn. 358–10 i 358–25.

²⁸ AGAD, Zb. Kart., sygn. 488–34.

²⁹ AGAD, Zb. Kart., sygn. 267–37.

³⁰ AGAD, Zb. Kart., sygn. 358–52 i 271–4.

wszystkim jednak egzemplarz o sygnaturze 271–34 (fot. 3) posiada podziałkę i adnotacje dotyczące kwestii granicznych z lat 1838–1840.

Znacznie mniejszy zasięg terytorialny ma natomiast *Plan sytuacyjny zachodzącego sporu granicznego między leśnictwem Szadek a Podłężyce o bór Dąbrowa zwany*³¹, sporządzony przez Zillego, budowniczego obwodu sieradzkiego w 1819 r., a zachowany w postaci kopii wykonanej przez nieznanego autora w 1827 r. Skala tego rękopiśmiennego wielobarwnego planu, mającego wymiary 41,1x39,8 cm, wynosi 1:5089.

W 1893 r. został sporządzony ostatni z XIX-wiecznych planów Szadku. *Plan posada Šadka seradzkiego uęzda*³², autorstwa inżyniera architekta powiatu sieradzkiego, Władysława Oraczewskiego (fot. 4). Jest to, podobnie jak pozostałe kartografika szadkowskie, wielobarwny rękopis. Został wykonany na karcie papierowej o wymiarach 67,3x50,6 cm i przedstawia osadę Szadek z częścią gruntów ornych i łąk. Zaznaczona została sieć hydrograficzna i drogową – z podaniem nazw ulic. Czerwoną linią oznakowano ulice, przy których stojące budynki miały zostać pokryte ogniotrwałym materiałem (rynek i jego najbliższe otoczenie).

Wśród zachowanych kartografików szadkowskich szczególną uwagę muszą przyciągać trzy plany miasta, powstałe w pierwszej połowie XIX w. Pozwalają one na odtworzenie istotnych zmian, zachodzących w układzie przestrzennym, poznanie charakteru, kolejności i tempa prowadzonych wówczas prac budowlano-porządkowych. Bardzo interesująca i potrzebna byłaby teraz konfrontacja źródeł kartograficznych z aktami, zarówno wytworzonymi w okresie okupacji pruskiej, jak i w czasach Królestwa Polskiego. Trzeba też podkreślić, że XIX-wieczne plany Szadku, zwłaszcza plan Weicherta z 1808 r., mogą stanowić znakomitą bazę źródłową dla mediewistów i nowożytników, którzy dysponując dobrze zachowanymi księgami szadkowskich sądów miejskich, byłiby w stanie nie tylko podjąć próbę zrekonstruowania planu miasta w okresie staropolskim, ale także pokusić się o szeroko zakrojone badania socjotopograficzne.

³¹ AGAD, Zb. Kart., sygn. 285–20.

³² AGAD, Zb. Kart., sygn. 492–132.

Bibliografia

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 486–19, 184–3, 323–26, 195–20, 358–10, 358–25, 488–34, 267–37, 358–52, 271–4, 285–20, 492–132
- Bartoszewicz H., *Królestwo Polskie, cz. 2: Prace regulacyjne w miastach (1815–1830)*, „Geodeta” 2007, nr 2.
- Kieniewicz S., *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1987.
- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Łódź–Szadek 1995.
- Plany miast polskich w archiwach państwowych*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kierunkiem A. Tomczaka, Warszawa 1996.
- Polonia. Atlas map z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2005.
- Szkutnik P., *Źródła do dziejów Szadku, znajdujące się w archiwach kościelnych*, „Biuletyn Szadkowski” 2005, t. 5, s. 111–128.
- Waśicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957.

CARTOGRAPHIC VIEW OF SZADEK IN THE 19TH CENTURY

Summary

Szadek – a town fulfilling in the past important administrative and socio-economic functions – is found on almost all maps of old Poland's territory. Therefore plentiful archival material is kept in the Central Archive of Old Documents in Warsaw and Public Records Office in Łódź. It allows various studies on the history of Szadek and its inhabitants to be conducted, but the town's spatial structure – both its origins and stages of development – can be studied on the basis of cartographic sources from the 19th century, especially several hand-drawn general plans. The article presents cartographic material kept in the Central Archive of Old Documents, with a particular focus on three plans of the town drawn up in the mid-19th century. They make it possible to trace changes in the spatial structure of the town and the character of construction work carried out at that time.